

Elżbieta Stoch

Literatura i teatr pod presją cenzury w pierwszej połowie XIX wieku — na przykładzie życia kulturalnego Lublina

Patrząc na dzieje literatury, można dostrzec, że *leitmotiv* stanowiła cenzura pisma i książki. Bartłomiej Szyndler podaje, że „już w V w. p.n.e. filozof grecki, Protagoras z Abdery, przyjaciel Peryklesa, musiał uchodzić z Aten, a dzieła jego spalono, gdyż w jednym ze swoich traktatów powątpiewał o istnieniu bogów na Olimpie”¹. Jest to klasyczny przykład działania cenzury represyjnej.

Przedmiotem refleksji w niniejszym studium są zagadnienia dotyczące cenzury rosyjskiej wobec literatury i teatru w pierwszej połowie XIX w. na przykładzie Lublina, który od 1815 roku znajdował się w Królestwie Kongresowym, a od 1837 roku stał się stolicą Guberni Lubelskiej. Materiał egzemplifikacyjny stanowią będą m. in. dokumenty archiwalne, zarządzenia cenzury, teatralia itp. Pokażę — na wybranych przykładach — działania Warszawskiego Komitetu Cenzury (WKC) wobec arcydzieł literatury, odniosę je do cenzury książki w Województwie Lubelskim, a potem Guberni Lubelskiej. Przedmiotem mojej uwagi będą także dramaty wielkich romantyków, które z uwagi na „вредное направление” (szkodliwy kierunek), jaki dostrzegła w nich cenzura rosyjska, długo czekały, by mogły pojawić się na afiszach i scenach ojczystych teatrów.

Instrukcja rządu austriackiego z roku 1803, jak podaje Tadeusz Gutkowski:

określała za zakazane sztuki, w których by w najdrobniejszych choćby rozmiarach ganiono czy też ośmieszano rząd, książąt czy urzędników,

¹ B. Szyndler, *Dzieje cenzury w Polsce do 1918 roku*, Kraków 1993, s. 7.

podobnie sztuki o satyrycznych ustępach, skierowanych na poszczególne stany, zwłaszcza na wojsko i szlachtę, na koniec i takie, gdzie zbrodnia nie byłaby wyraźnie potępioną lub cierpiący byłby swobodniejszy stosunek między władcą a poddanymi².

Celem polityki Wielkiego Księcia Konstantego w Królestwie Polskim, w granicach którego po kongresie wiedeńskim (1815) znalazł się Lublin, było m. in. ukrócenie swobód Polaków, a sprawą priorytetową stały się zarządzenia dotyczące ograniczenia wolności słowa i druku. Korzystając z przyzwolenia Aleksandra I, Wielki Książę Konstanty wraz z senatorem Nikolajem Nowosilcowem prowadzili działalność zmierzającą do ograniczenia swobód obywatelskich w Królestwie³.

Terminus a quo do niniejszych rozważań stanowią przepisy wykonawcze dotyczące cenzury opracowane przez Komisję Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w roku 1819. Stanowiły one:

1. Wszelkie gazety i pisma periodyczne w kraju wychodzące, przed wydaniem na widok publiczny, mają być poddane pod roztrząsanie cenzora od rządu ustanowionego.
2. Zdanie cenzora, na piśmie wyrażone, jest obowiązujące dla autora, redaktora i drukarza.
3. Gdyby autor, redaktor lub drukarz nie chciał przestać na zdaniu cenzora, wolno mu będzie żądać, ażeby pismo jego niezwłocznie było przysłane pod rozpoznanie i rozstrzygnięcie Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego [...]⁴.

Punkt 5. zawierał instrukcje dla cenzorów, aby:

nie drukowano zdań: a) znieważających religię [panującego — dop. E. S.], b) każących moralność i dobre obyczaje, c) dążących do zachwiania lub obalenia porządku społecznego, d) znieważających panującego, rząd i prawa krajowe lub odwodzących od należytego im posłuszeństwa, e) szkalujących wyraźnie czyjekolwiek imię i sławę⁵.

² T. Gutkowski, *Cenzura w Wólным Mieście Krakowie, 1832–1846*, Kraków 1914, s. 78, 79.

³ Zob. B. Szyndler, *Dzieje cenzury w Polsce...*, *op. cit.*, s. 63.

⁴ *Ibidem*, s. 67.

⁵ *Ibidem*.

Wydany w 1826 roku rosyjski kodeks cenzury precyzował, „jakiego rodzaju dzieła należało zaliczać do liczby zabronionych”⁶. Feldmarszałek Iwan Paskiewicz „świadomy roli druku i sceny, jako środków przekazu myśli oraz kształtowania nastrojów politycznych w zdobytym kraju — w ocenie Franciszki Ramotowskiej — przede wszystkim zatroszczył się o nałożenie kagańca zarówno na słowo pisane, jak i mówione. Uczynił to na mocy swojej władzy dyskrecyjnej, zanim uzyskał odpowiednie pełnomocnictwo, związane z późniejszą nieco nominacją na namiestnika”⁷.

Działający w Warszawie od 11 lutego 1832 roku Komitet Cenzury, jako organ centralny, uważnie kontrolował teksty literackie oraz repertuar teatralny grany w Królestwie Polskim. Współpracował w zakresie cenzury z prezesami Komisji Wojewódzkich oraz naczelnikami wojennymi, pełniącymi nadzór na lokalną policję⁸.

Zdzisław Szelaąg, pisząc na temat literatury zabronionej w okresie międzypowstańowym, zauważył, że:

cenzura spełniała nie tylko funkcję prewencyjną, ale propagandową i prohibicyjną. Rezultatem jej działalności był m. in. indeks utworów zakazanych do czytania, przechowywania i rozpowszechniania. Nie mniej groźne dla kultury polskiej były psychologiczne skutki cenzury. Chodzi o to, że zasady kontroli tekstów zniechęcały do publikowania mniej odporne, ale znaczące jednostki i przyciągały miernoty godzące się z reglamentacją słowa⁹.

Badacz dokonał klasyfikacji zabronionych wydawnictw z pierwszej połowy XIX w., które ujęto poniżej w formie tabeli.

⁶ M. Inglot, *Carska cenzura w latach 1831–1850 wobec arcydzieł literatury polskiej*, „Złoty Skarbca Kultury” 1965, z. 17, s. 100.

⁷ F. Ramotowska, *Warszawskie Komitety Cenzury 1832–1915*, w: „Studia Warszawskie” 1971, t. 9: *Warszawa XIX w., 1795–1918*, z. 2, s. 268.

⁸ Zob. B. Szyndler, *Dzieje cenzury w Polsce...*, *op. cit.*, s. 119.

⁹ Z. Szelaąg, *Literatura zabroniona (1832–1862). Zjawisko — rynek — rozpowszechnianie*, Kielce 1989, s. 31.

KLASYFIKACJA ZABRONIONYCH WYDAWNICTW Z PIERWSZEJ POŁ. XIX WIEKU ¹⁰		
I.	Utory wydane tajnie, poza cenzurą, w tym i opublikowane kiedyś legalnie, a wznawiane bez kontroli	Modlitewniki, bowiem znajdowały się w nich „zwroty przypominające wolną ojczyznę oraz zwycięskie bitwy znajdujące się w suplikacjach do Matki Boskiej, Królowej Korony Polskiej, Stanisława Kostki, Jana Kantego, Jana Nepomucena i innych świętych” ¹¹ .
	Utory niedopuszczone do druku przez cenzurę wewnętrzną	Według przybliżonych danych Karola Estreichera co czwarta książka nie uzyskiwała pozwolenia na druk. Ponadto zgody na druk nie uzyskały inne publikacje, np. almanachy: „Pierwiosnek za rok 1825”, „Zorza”.
	Utory zdelegalizowane przez cenzurę	Dziela wydane w Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, np. pamiętniki, mowy patriotyczne, zbiory kazań, druki z okresu Sejmu Wielkiego, powstania kościuszkowskiego. W grupie tej znalazły się teksty Adama Wawrzyńca Rzewuskiego <i>O formie rządu republikańskiego</i> , Stanisława Staszica, Hugona Kollątaja, Juliana Ursyna Niemcewicza (<i>Powrót posła</i>) czy <i>Kazania niedzielne i świąteczne</i> (1793) Józefa Wojciecha Męcińskiego.
		Utory ogłoszone legalnie za zgodą cenzury zaborczej po 1795 r., a następnie zdelegalizowane, np. <i>Konrad Wallenrod</i> Adama Mickiewicza.
Utory opublikowane podczas walk o niepodległość i wystąpień rewolucyjnych, np. wydane w czasie kampanii napoleońskiej, Księstwa Warszawskiego, powstania listopadowego (<i>Pieśni ojczyste</i> z 1830 r.), <i>Wiosny Ludów</i> .		
II.	Utory zakazane przez cenzurę zewnętrzną (zagraniczną)	Utory wydane w pozostałych zaborach, np. <i>Śpiewy historyczne</i> Juliana Ursyna Niemcewicza.
		Utory ogłoszone staraniem polskich emigrantów politycznych (np. <i>Dziady</i> cz. III, <i>Kordian</i> , z uwagi na szkodliwy kierunek polityczny czy rewolucyjny (<i>Nie-Boska komedia</i>)).
		Utory wydane przez niepolskie emigracje polityczne.
		Oficjalne publikacje narodów europejskich, np. utory publicystyczne, naukowe, literackie zawierające problematykę rewolucyjną, propagujące radykalne teorie, np. prace ks. Lamennais’go <i>Les paroles d’un croyant</i> (<i>Słowa człowieka wierzącego</i>) czy polonofila Richarda Ottona Spaziera, dramaty np.: Fryderyka Schillera, Wiktora Hugo.
III.	Utory nieprzeznaczone do druku ze względu na ich „niecenzuralność”	Np. polityczne wiersze okolicznościowe.
		Np. artykuły programowo-agitacyjne m. in.: księdza Piotra Ściegiennego, Franciszka Sawicza, Szymona Konarskiego.

Publikacje twórców emigracyjnych — Adama Mickiewicza, Maurycego Mochnackiego, Juliusza Słowackiego, Zygmunta Krasińskiego i innych długo musiały czekać, by mogły być drukowane w kraju czy znaleźć się na afiszach i scenach polskich teatrów, prze-

¹⁰ *Ibidem*, s. 43–55.

¹¹ *Ibidem*, s. 44.

szły swoistą „drogę krzyżową» zakazów, rozkazów i paragrafów carskiej cenzury”¹². Wykreślano całe utwory lub passusy, w których pojawiały się słowa–klucze: „ojczyzna”, „lud”, „mścić się”, „tyran”, „okowy”, „Polak”, „Moskal”¹³, czy też „Wisła”, „przyszłość”, „najeźdźcy”, „patriota”, „wolność”, „demokracja”. Poza „podejrzany słownictwem” wychwytywano aluzje, skupiano uwagę na nastroju utworu, jego tonacji itd¹⁴. Sporządzano listy sztuk, które po uzyskaniu odpowiedniej oceny kwalifikacyjnej (typu: „позволено цензурою”, „позволено с исключениями”, „запрещено для публики”, „запрещено безусловно”¹⁵) docierały w odpisach lub poprzez stosowne okólniki do ośrodków poza stolicą, w tym do Prezesa Komisji Województwa Lubelskiego, a od 1837 do Kancelarii Gubernatora Lubelskiego. Kontrolowano także egzemplarze teatralne, afisze, inseraty prasowe.

W Lublinie, jak i w innych miastach Polski, ogromną rolę w popularyzacji kultury w okresie zaborów oraz rozpowszechnianiu zakazanych publikacji odgrywali księgarze, i to oni stali się obiektem obserwacji policji. Jan Riabinin, archiwista i historyk dziejów Lublina, w trakcie kwerendy archiwaliów zwracał uwagę na zarządzenia cenzury dotyczące druków wydanych podczas powstania listopadowego. Ustalił, że w roku 1832 księgarze lubelscy musieli złożyć deklarację, że nie będą sprzedawać *Historii Polski* (tj. *Historii Powstania Narodu Polskiego w roku 1830 i 1831, czerpanej z autentycznych dokumentów, sejmowych akt, pamiątek, dzienników, piśmiennych i ustnych podań najznamienitszych uczestników tegoż powstania*) autorstwa Richarda Ottona Spaziera¹⁶. Książka została wydana w Lipsku i uznano ją za „napisaną w duchu rewolucyjnym”¹⁷.

Szczególnie ciekawe dla badacza są lata 1833–1834 ze względu na zachowane archiwalia. *Acta specialia* dotyczące się dzieł zakazanych informują, że na liście ksiąg zakazanych na Lubelszczyźnie w latach 1833–1834 znalazły się publikacje:

– *Wybór pieśni, nucących tajemnice Chrystusa Pana, Najświętszej Matki Jego i niektórych świętych* (książka ukazała się w Częstochowie w 1832 roku),

– *Książeczka do pacierzy, nabożeństwa dla dzieci* [wiejskich podczas mszy świętej — dop. E. S.]¹⁸.

¹² M. Inglot, *Carska cenzura...*, op. cit., s. 103.

¹³ *Ibidem*, s. 130.

¹⁴ Zob. Z. Szela, *Literatura zabroniona...*, op. cit., s. 40.

¹⁵ Zob. *ibidem*, s. 42.

¹⁶ Tytuł podaję zgodnie z kartą tytułową książki (wydanie paryskie, 1833). Richard Otton Spazier, doktor filozofii był także autorem pierwszego tłumaczenia *Pana Tadeusza* na język niemiecki.

¹⁷ J. Riabinin, *Fragmety z dziejów cenzury lubelskiej 1831–1864 r.*, odbitka z „Pamiętnika Lubelskiego”, Lublin 1929, s. 9.

¹⁸ APL, KWL *Acta specialia* dotyczące się dzieł zakazanych, sygn. 134, s. 116.

Mieczysław Inglot w swoich badaniach zwracał uwagę na „specjalne przepisy skierowane przeciwko utworom i osobie Adama Mickiewicza”¹⁹. Część III *Dziadów* to dramat, którego losy mogą być przykładem stosunku cenzury do polskiej literatury emigracyjnej. 13 września 1833 roku z inicjatywy namiestnika Królestwa Polskiego feldmarszałka Paskiewicza petersburski minister oświaty Sergiusz Uwarow zabronił przedruku utworów Mickiewicza i przywożenia jego dzieł z zagranicy. Ukaz ten obowiązywał do 1858 roku²⁰. Mickiewicz uważany był przez władze rosyjskie za buntownika, „za moralnego współtwórcę insurekcji”, tj. powstania listopadowego, a końcowy passus *Ody do młodości*: „Witaj, jutrzeńko swobody, / zbawienia za tobą słońce!” był „sztandarowym utworem walczącej Warszawy”²¹.

Archiwalia lubelskie — *Acta specialia tyżące się dzieł zakazanych* dowodzą, że działania prewencyjne w odniesieniu do dzieł Mickiewicza na Lubelszczyźnie zaczęto podejmować już w marcu 1833 roku. Prezes Komisji Województwa Lubelskiego otrzymał bowiem pismo z kancelarii Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych Duchownych i Oświecenia Publicznego (datowane na 6 marca 1833 roku), mówiące, że do władz dotarła wiadomość, iż „do Krakowa przysłano kilka egzemplarzy drukowanej w Paryżu w polskim języku książki, pod tytułem: *Poezje Mickiewicza, tom 4–ty*”. Pismo zawierało polecenie „ażeby [Prezes KWL–u – dop. E. S.] zarządził pilną baczność nad książką wspomnianą, iżby nigdzie sprzedawaną nie była”, a w przypadku znalezienia publikacji nakazywał jej konfiskowanie²². Trzeba przypomnieć, że wspomniany tom *Poezji* Mickiewicza zawierał właśnie III cz. *Dziadów*, *Ustęp* i *Do przyjaciół Moskali*.

Inglot opublikował treść listu hrabiego Lewaczowa, generała–gubernatora kijowskiego z 2 września 1833 roku, który informował hrabiego Aleksandra Christoforowicza Benkendorfa (szefa policji), że:

Drogą prywatną doszło do mojej wiadomości, że przed niedawnym czasem poeta polski, Adam Mickiewicz, wydał za granicą dalszy ciąg swego utworu pod tytułem *Dziady*, zawierający wrogie i zuchwałe wyrażenia przeciw rządowi rosyjskiemu [...]²³.

Cenzor Dukszyński z Komitetu Cenzury Zagranicznej (KCZ) tak zrecenzował *Dziadów* część III:

¹⁹ M. Inglot, *Carska cenzura...*, *op. cit.*, s. 104. Zob. też przypis nr 21 w cytowanym studium. Zob. K. Kocyński, *Mickiewicz i jego czytelniczy. O recepcji wieszczki w zaborze rosyjskim w latach 1831–1855*, Warszawa 1994.

²⁰ Zob. Z. Szelaż, *Romantyzm i polityka. Materiały i szkice*, Grójec 1996, s. 78.

²¹ *Ibidem*, s. 6.

²² Zob. APL, KWL, *Acta specialia tyżące się dzieł zakazanych*, sygn. 133, s. 6.

²³ M. Inglot, *op. cit.*, s. 112–113.

Treść można śmiało określić jako wylew jadowitej żółci przeciw rządowi rosyjskiemu i cesarskiej rodzinie. Jego tematem jest śledztwo, prowadzone na uniwersytecie wileńskim przez opiekuna tegoż, rz[eczywistego] t[ajnego] r[adcę] Nowosilcowa [...]. Autor przytacza i opisuje wszystkie zachodzące wydarzenia w formie dramatu historycznego; Nowosilcowa przedstawia w najbardziej czarnych barwach, zmyśla nieprawdopodobne sceny straszliwych znęcań, popełnionych rzekomo nad małoletnimi dziećmi, rozpościera przed czytelnikiem obraz klęsk narodu polskiego i wszystkie krzywdy, jakie na naród spadają, kładzie na rachunek imperatora; zasypuje go zarzutami, obelgami oraz przekleństwami [...]. Nie ma prawie ani jednej stronicy, która by nie dyszała nienawiścią do Rosji, dlatego uważamy za zbyteczne powiększać nasz raport ich fragmentami, gdyż karygodność (предосудительность) tej książki nie ulega najmniejszej wątpliwości²⁴.

Wobec takiej opinii na egzemplarzu *Dziadów* drezdeńskich 19 grudnia 1833 roku znalazła się nota KCZ-u: „zabronić bezwarunkowo”, która na wiele lat zamknęła dramatowi Mickiewicza drogę na scenę.

31 lipca [12 sierpnia] 1834 roku Dyrektor Główny Prezydujący w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego, generał-lejtnant Eugeniusz Gołowin, wystosował pismo do JW Prezesa Komisji Województwa Lubelskiego, w którym określał szczegółowe zasady postępowania w trakcie rewizji księgarń. Zamieszczony poniżej obszerny fragment zarządzenia daje pełny ogłąd zjawiska oraz odsłania strukturę retoryczną tekstu:

Gdy pomimo niejednokrotne ostrzeżenia właścicieli drukarni i księgarń oraz kupców handlujących rycinami i nutami muzycznymi, aby nie mieli w swych składach i nie przedawali zabronionych ksiąg, estampów i nut, dają się spostrzegać w handlach, a nawet z księgarń warszawskich rozchodzą się po prowincjach szkodliwe książki i wiersze, w czasie rokосу [powstania listopadowego — dop. E. S.] drukowane lub później otrzymane z zagranicy [wyróżn. E. S.], przeto dla zatamowania nadal podobnego nadużycia zarządzoną zostaje na mocy wyższego rozkazu w całym Królestwie Polskim najciszejsza rewizja wszelkich księgarń, drukarni, sztycharni, litografii i składów handlowych podobne przedmioty utrzymujących.

²⁴ *Ibidem*, s. 113.

Do uskutecznienia takowej rewizji w powierzonym JW–u prezesowi województwie, polecam mu po skomunikowaniu się z wojennym naczelnikiem województwa i za wspólnym zgodzeniem się użyć osoby znane z dobrego sposobu myślenia i przychylności do Prawa rządu; delegowanym poruczyć, aby przejrżeli wszelkie książki, estampy i nuty muzyczne w handlach i drukarniach znajdujące się i oddzieliwszy podejrzane, spisali katalogi onych. Włożyć także na delegowanych obowiązek, iżby wysledzili, czy nie zostały gdziekolwiek jeszcze ukrytymi takowe zabronione książki i estampy, a to przez skonfrontowanie katalogów księgarskich, ksiąg kupieckich i faktur oraz przez pociągnięcie do protokólnych zeznań sług przy handlach i drukarniach znajdujących się.

Gdy tym sposobem dochodzenie z największą ścisłością uskutecznionym zostanie, JW Prezes zażąda od kupców książkami, rycinami i nutami oraz od właścicieli drukarni rewersów, że nadal ani zapisywać bez wiedzy rządu z zagranicy, ani trzymać u siebie ani też drukować lub sprzedawać nie będą niedozwolonych ksiąg, rycin i nut pod obawą najsurowszej odpowiedzialności [...]²⁵.

W zakończeniu generał–lejtant Gołowin dodawał, że spodziewa się, „iż rząd nie będzie miał więcej potrzeby rewidowania handlujących książkami i drukujących dzieła, którzy przekonawszy się o ścisłości, z jaką dopełnia się rewizja i o środkach przedsięwziętych do zatamowania niepozwolonego handlu, utracą zapewne ochotę do zabronionej spekulacji, gdy ta więcej straty i niebezpieczeństwa aniżeli zysku przedstawiać będzie”²⁶.

Dwa dni po tym piśmie, 2 [14] sierpnia 1834 roku przychodzi z Warszawy kolejne, skierowane przeciwko osobie Adama Mickiewicza, podpisane przez generała–lejtanta Gołowina, adresowane do Prezesa Komisji Województwa Lubelskiego, które miało na celu walkę z popularyzacją *Pana Tadeusza*. Czytamy w nim:

Znany poeta polski Mickiewicz wydał niedawno nowe w buntowniczym duchu poema pod tytułem *Pan Tadeusz (Tadeus)* w zamiarze puszczenia w cyrkulację pomiędzy mieszkańców Królestwa Polskiego i Galicji [...]. Aby więc wyżej wspomniane poema, zbyt szkodliwy mogące wywierać wpływ na umysły mieszkańców Królestwa i zakłócać ich spokojność, nie

²⁵ APL, KWL, *Acta specialia dotyczące się przedmiotów sekretnych Wydziału Służby Ogólnej*, sygn. nr 39, s. 120. Por. J. Seruga, *Z działalności cenzury rosyjskiej w Polsce (wyjątki z aktów sekretnych gubernatora rosyjskiego w Lublinie z lat 30–tych ubiegłego [XIX] wieku)*, odbitka z „Roku Polskiego” 1917, nr 9 i 1918, nr 1, Kraków 1918, s. 14.

²⁶ *Ibidem*.

wcisnęło się do kraju jakąkolwiek drogą, polecam JW–u Prezesowi zwrócić szczególną uwagę na ich bacność i władzom podrzędnym wydać stosowne w tym przedmiocie rozkazy. Gdyby zaś takowe dzieło u kogokolwiek to w księgarniach bądź u osób prywatnych dostrzeżone [było] ma JW–ny Prezes natychmiast one odebrać i mnie przedstawić²⁷.

Wkrótce, 19 sierpnia 1834 roku Prezes Komisji Województwa Lubelskiego otrzymał pismo od Prezydenta Miasta Wojewódzkiego — odpowiedź na reskrypt, z informacją, że dopełniono rewizji księgarń Kazimierza Szczepańskiego²⁸ i Stanisława Samuela Streibla²⁹, ale nie znaleziono *Pana Tadeusza*.

Wśród archiwaliów zachowały się deklaracje ww. księgarzy datowane na 1 września 1834 roku. Streibel podpisał, że nie ma tej książki, „a gdybym wiedział, że takowe dzieła kto ma, obowiązuję się natychmiast władzy miejscowej donieść”³⁰. Identyczną deklarację tego samego dnia złożył również Szczepański.

Gołowin 28 października 1834 roku wystosował do władz Lublina kolejny reskrypt dotyczący m. in. *Pana Tadeusza*, w którym czytamy:

²⁷ APL, KWL, *Acta specialia tyżące się przedmiotów sekretnych...*, *op. cit.*, sygn. nr 28, s. 124. Zob. też: J. Seruga, *Z działalności cenzury rosyjskiej w Polsce...*, *op. cit.*; K. Koczyński, *Mickiewicz i jego czytelnicy...*, *op. cit.*, s. 44–45.

²⁸ Kazimierz Szczepański (1771–1855) w 1806 roku nabył w Lublinie kamienicę na Rynku (nr 19), gdzie działała księgarnia sortymentowo–nakładowa oraz — co należy podkreślić — wypożyczalnia książek. Posiadał także drukarnię, która mieściła się początkowo w budynku księgarni, a od 1840 roku na ulicy Nowej 119. W księgarni znajdowały się publikacje dotyczące różnych dziedzin wiedzy. W *Katalogu książek polskich znajdujących się w księgarni Szczepańskiego w Lublinie* (z 1821; dokumenty cytuję za badaczami dziejów książki w Lublinie) umieszczonych było 1468 tytułów, wśród nich literatura piękna, literatura antyczna i zachodnioeuropejska w oryginale oraz w przekładach, teatralia, książki szkolne i elementarze. Odrębny dział stanowiła literatura religijna (*Biblie*, kazania, żywoty świętych, książeczki do nabożeństwa, kantyczki, brewiarze, dzieła teologiczne). Znaleźć tam można było książki z historii Polski, literaturę prawniczą w postaci konstytucji, zbiorów praw, mów sądowych, ponadto publikacje z zakresu medycyny, geografii, budownictwa czy książki kucharskie. Księgarnia Szczepańskiego była jedyną placówką o takim charakterze w Lublinie do roku 1828, tj. powstania księgarni Stanisława Streibla. Jej uniwersalizm był charakterystyczny dla innych księgarń polskich tego okresu. Zob. M. Adrianek, *Szczepański Kazimierz*, biogram w: *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 871. Por. M. Szajdecka, *Firma wydawniczo–księgarska Kazimierza Szczepańskiego 1800–1855*, w: *Studia z dziejów drukarstwa i księgarstwa w Lublinie w XIX i XX wieku*, red. B. Szyndler, Lublin 1988, s. 73–74.

²⁹ Stanisław Samuel Streibel (zm. 1878) prowadził w Lublinie od roku 1828 księgarnię i skład nut (Krakowskie Przedmieście 136). Mieczysław Adrianek podaje, że trzon jego księgarni stanowił sortyment odkupiony od Lubelskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W 1830 roku ogłosił *Katalog książek polskich...* (według *Słownika pracowników książki...*, *op. cit.*), który zawierał tysiąc pozycji. Zob. M. Adrianek, *Streibel Stanisław Samuel*, biogram w: *Słownik pracowników książki...*, *op. cit.*, s. 860.

³⁰ APL, KWL, *Acta specialia tyżące się przedmiotów sekretnych...*, *op. cit.*, sygn. nr 28, s. 151.

doszło do wiadomości Księcia Namiestnika Królewskiego, że trzy dzieła wydane w duchu najbardziej rewolucyjnym wysłane zostały z Paryża do Polski, a mianowicie 1) *Powstanie narodu polskiego 1830/31* Maurycego Mochnackiego w Paryżu 1834 roku, 2) *Pan Tadeusz* przez Adama Mickiewicza w Paryżu 1834, 3) *Słowa wieszcz*³¹ Księdza Lamennais³² w Paryżu 1834 r. tłumaczone na język polski przez Jelowieckiego³³.

5 listopada 1834 roku Prezes KWL—u rozesłał zarządzenie do podległych mu urzędów. Wśród archiwaliów zachowało się pismo z Janowa z 15 grudnia mówiące o tym, że nie znaleziono *Pana Tadeusza* i wyżej wymienionych książek³⁴.

Drugie miejsce po Mickiewiczu w zarządzeniach cenzury z roku 1834 — w świetle archiwaliów lubelskich — zajmował Maurycy Mochnacki z uwagi na informacje o rewolucyjnym charakterze jego tekstów. 14 maja 1834 roku wydano zakaz dotyczący tekstu Mochnackiego *O rewolucji w Niemczech*, tłumaczonego na francuski przez Chądawskiego (Chłędowskiego). 4 czerwca 1834 roku rewizor wojewódzki z Krzeszowa pisał, jakie podjął działania prewencyjne:

Po odebraniu reskryptu Jaśnie wielmożnego Radcy stanu prezesa komisji województwa z daty 14 maja r.b. Nr 35 dotyczącego uwiadomienia, że znana partia książek zakazanych za pośrednictwem obywateli i żydów przez granicę w kraj Królestwa Polskiego wprowadzoną została, natychmiast rozkaz do komór pogranicznych celnych wydałem, aby pod najsurowszą odpowiedzialnością zza granicy do kraju przybywających ściśle rewidując, zarazem dostrzegali, czyli książek zakazanych nie wiozą. Nadstrażnikom granicznym również dopilnowanie, aby punktami zakazanymi w mowie będące książki nie wciskały się i w straży granicznej nadzwyczajną pilność wzbudzić w wykrywaniu przewożących dzieła zakazane nakazawszy, każdemu w szczególności do książki patrolowej wydany rozkaz zapisać sam w obowiązku pole-

³¹ Aleksander Jelowiecki nadał książce Lamennais'go *Les paroles d'un croyant* (*Słowa człowieka wierzącego*) tytuł *Słowa wieszce*. Warto uzupełnić, że książka ukazała się w kwietniu 1834 roku, natomiast już 25 czerwca 1834 roku papież Grzegorz XVI wydał encyklikę *Singulari nos affecerant gaudio* skierowaną do biskupów Królestwa Francuskiego, która zawierała potępienie Lamennais'go. Papież nie tylko potępił ostatnią jego książkę, dziełko „małej objętości, ale olbrzymiej przewrotności i bezbożności”, ale też wystąpił w niej energicznie przeciwko filozofii uniwersalnego rozumu, który stanowił filar całego systemu Lamennais'go. Zob. <http://www.rodzinaKatolicka.pl/index.php/kompendium/37-kompendium/6127-lamennais---prorok-nowoczesnych-wolnoci> (stan z 15 maja 2009 roku).

³² W cytatach zachowano fonetyczną pisownię tego nazwiska.

³³ APL, KWL, *Acta specialia tyżące się dzieł zakazanych*, sygn. 133, s. 22.

³⁴ Zob. *ibidem*, sygn. 134, s. 142.

cilem. Sam zaś w skutku z daty cytowanego rozporządzenia dołożę największej usilności starając się wyszukać dzieło na francuski język przetłumaczone *O rewolucji w Niemczech*, a w przypadku dostrzeżenia postąpić wedle rozkazu [...]”³⁵.

Jan Seruga zwraca uwagę, że raporty na temat poszukiwań książki Mochnackiego nadchodziły „powoli i niedbale”, dlatego „11 VI 1834 r. wysłano urgens do zalegających z raportem. Na to pismo następuje szereg odpowiedzi negatywnych”. I w tym przypadku księgarze lubelscy złożyli deklaracje, że nie posiadają książki *O rewolucji w Niemczech*³⁶.

Spośród twórców znajdujących się na indeksie rządowym znalazła się Klementyna z Tańskich–Hoffmanowa (1798–1845), która w swojej twórczości m. in. kładła nacisk na budzenie uczuć patriotycznych poprzez odwołanie do tradycji narodowej. Autorka książek *Pamiętka po dobrej matce, czyli ostatnie jej rady dla córki. Przez młodą Polkę* oraz *Wiązania Helenki*, twórczyni *Rozrywek dla dzieci* przebywała po upadku powstania listopadowego na emigracji. W 1833 roku pisarka opublikowała u Wilhelma Bogumiła Korna we Wrocławiu *Opisy różnych okolic Królestwa Polskiego* w 6 tomach (znalazły się tu także opisy dotyczące Lubelszczyzny, zatytułowane *Puławy* czy *Przejażdżka w Lubelskie* (z 1826 r.). Do Lublina w 1834 roku dotarło „sekretne” zarządzenie następującej treści:

Z powodu otrzymanej wiadomości, że dzieła Klementyny z Tańskich Hoffmanowej przedrukowane zostały w Wrocławiu i mają zawierać w sobie myśli, wyrażenia i nowe dodatki szkodliwe i niezgodne z zamiarami rządu oraz że na te dzieła zbierana była prenumerata w Królestwie Polskim — polecam JW. Prezesowi mieć czujną bacność, aby takowe dzieła wydrukowane w Wrocławiu, nie przechodziły przez granicę tajnym sposobem i nie rozszerzały się w publiczności bez dozwoleń te-
rażniejszej cenzury, która otrzymała w tym przedmiocie polecenie³⁷.

Zarządzenie to podpisał cytowany już generał–lejttnant Gołwin. W odpowiedzi na nie Prezes Komisji Wojewódzkiej wystosował dnia 3 czerwca 1834 roku okólnik „do podległych mu organów, by śledzono dzieła Hoffmanowej”. Informacje o rewizjach wpłynęły z obwodu zamojskiego i janowskiego, ale bez rezultatów³⁸.

³⁵ Cyt. za: J. Seruga, *Z działalności cenzury rosyjskiej w Polsce...*, op. cit., s. 6–7.

³⁶ Zob. *ibidem*, s. 7.

³⁷ *Ibidem*, s. 9.

³⁸ Cyt. za: *ibidem*.

Seruga odnotował również, że przedmiotem uwagi cenzury stały się krążące po Polsce „ulotne wierszyki satyryczne” o treści patriotycznej. Gołowin jako Dyrektor Główny Prezydujący w Komisji Rządowej Spaw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego w Warszawie pisał 14 [26] lipca 1834 roku do władz Lublina:

od dawna istnieje zwyczaj, iż po miastach i miasteczkach w dni świąteczne i targowe bywają sprzedawane w budach różnego rodzaju książki drukowane bez pozwolenia cenzury i zawierające w sobie wspomnienia rewolucyjne lub w tym podobne, i taką jedną pod tytułem *Nowe Krakowiaki* dostrzeżono, przeto wzywam JW. Prezesa o zarządzenie środków, aby podobne pisma i książki wyprowadzone były z cyrkulacji...³⁹.

Tym razem w wyniku rewizji u kramarza o nazwisku Zdybicki znaleziono „jeden egzemplarz wierszy pod tytułem *Zbiór piosenek rozmaitych wraz z krakowiakami o śp. Księciu Józefie Poniatowskim w r. 1823*, co odnotowano w piśmie z 8 sierpnia 1834 roku⁴⁰. Seruga stwierdzał, że poszukiwany utwór liczył zaledwie 14 stron, datowany był na 1823 rok. Zawierał „prócz *Śpiewów historycznych* Niemcewicza, naturalnie bez podania autora, także satyry na urzędników, kobiety i osobistości współczesne”. Owe „krakowiaki” w ocenie badacza „nie były ani zbyt «buntownicze», ani też nie posiadały cechy specjalnie patriotycznej”⁴¹.

Dyrektorzy gimnazjum wojewódzkiego w Lublinie (Ignacy Neuburg w 1833 roku, a Daniel Truskolaski w 1834 roku) zawiadomili Komisję Wojewódzką, że w zbiorach bibliotecznych ani w kancelarii szkoły nie znajdują się pisma i druki wydane podczas powstania listopadowego⁴². Wśród druków dobrowolnie zgłoszonych przez inspektora szkoły obwodowej w Hrubieszowie były broszury: *Postanowienie rządu tymczasowego Królestwa Polskiego z 4 XIII 1830* (nr 30), zawierające odezwę rządu rewolucyjnego do żołnierzy i oficerów oraz *Odezwa Lelewela do stanu nauczycielskiego*⁴³. Z Opola zaś nadesłano *Katalog uczniów Królewsko-Warszawskiego Uniwersytetu za r. 1830*⁴⁴.

Pomimo zarządzeń carskich zakazane książki krążyły po kraju, co doprowadziło do wzmożonej kontroli księgarń. Seruga podaje także, że 31 lipca [12 sierpnia]

³⁹ Cyt. za: *ibidem*, s. 9–10.

⁴⁰ Zob. *ibidem*, s. 9.

⁴¹ *Ibidem*, s. 11. Część II *Dwu-śpiew* zaczynała się od słów „Od rana prawie / Całej Warszawie / Daje supliki / A drze trzewiki. / Jak strzała bystra / Wpadł do ministra, / O funkcję prosi, / Swe czyny głosi, / Że z pola sławy / Wrócił kulawy, / Że dzidą pchnięty / W sam środek pięty...”.

⁴² Zob. J. Riabinin, *op. cit.*, s. 8.

⁴³ Zob. *ibidem*.

⁴⁴ Zob. *ibidem*, s. 9.

1834 roku Dyrektor Główny Prezydujący Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego wystosował pismo do władz lokalnych. W szczegółowym sprawozdaniu z 30 listopada z Lublina relacjonowano, że osoby wytypowane do przeprowadzenia rewizji, „jako zaufanie w rządzie posiadające”, uzyskały także specjalną zgodę generała naczelnego wojennego. Rewizje te miały miejsce od 28 sierpnia do 1 września w Józefowie Ordynackim, w drukarni prywatnej na terenie Ordynacji Zamojskiej i w Lublinie. Te ostatnie (m. in. księgarnię Szczepańskiego) rewidował adiunkt Czapski. Dołączono także uzupełniony raport rewizji księgarni Streibla „*de dato* 15 września r. b. przez komisarza wojennego skonfiskowanych”, które „w upłynionych trzech latach sprowadzone były”. Książki te opieczętowano i złożono w depozycie urzędu miejskiego. Seruga ubolewał, że nie ma katalogu tych publikacji⁴⁵.

Mieczysława Adrianek, prowadząc badania w latach siedemdziesiątych XX wieku, odnotowała, że podczas kontroli księgarni Kazimierza Szczepańskiego w grudniu (?) 1834 roku skonfiskowano „110 tytułów książek i czasopism polskich i francuskich w 453 woluminach, a w tym m. in. *Dzieła poetyczne* Adama Naruszewicza (Wrocław 1826), *Dzieła* Stanisława Orzechowskiego (Wrocław 1826), *Dzieła* Jana Kochanowskiego (Wrocław 1825), *Dzieje Polski [potocznym sposobem opowiedziane — dop. E. S.]* Joachima Lelewela wydane w 1830 roku, *Poezje* Adama Mickiewicza, które ukazały się w 1833 roku oraz czasopisma: «Momus», «Wanda. Tygodnik Nadwiślański», «Orzeł Biały»⁴⁶.

Autorka w odniesieniu zaś do rewizji księgarni Streibla, podaje, że znaleziono i skonfiskowano »znaczłą część korespondencji oraz 45 tytułów książek polskich i francuskich«, m. in. *Piękności literatury polskiej* (właściwie *Piękności historii polskiej czyli zbiór zdarzeń najważniejszych i najbardziej interesujących, wyjętych z roczników tego narodu, z kawałkami ciekawymi o ich obyczajach i zwyczajach; zacząwszy od wieku VI-ego włącznie aż do panowania Stanisława Augusta*). Dzieło przeznaczone do oświecenia młodzieży ozdobione kopiersztychem dobrze sztychowanym przez Pierre’a Jeana Baptiste’a Nougareta (Wrocław 1816), *Dzieje Polski* Lelewela (z 1829 roku), czasopisma: „Dekada Polska”, „Wanda”, „Tygodnik Warszawski”⁴⁷.

Seruga wspomina, że „Streibel widocznie doprowadzony do ostateczności tą rewizją i niezasłużoną konfiskatą, wystąpił z projektem, «by rząd nabył jego księgarnię, co najlepszą będzie kontrolą»”⁴⁸.

⁴⁵ Zob. J. Seruga, *Z działalności cenzury rosyjskiej w Polsce...*, op. cit., s. 18–20.

⁴⁶ M. Adrianek, *Szczepański Kazimierz*, biogram w: *Słownik pracowników książki...*, op. cit., s. 871; Zob. Z. Szelaąg, *Literatura zabroniona...*, op. cit., s. 132.

⁴⁷ Zob. M. Adrianek, *Streibel Stanisław Samuel*, biogram w: *Słownik pracowników książki...*, op. cit., s. 860–861; Z. Szelaąg, *Literatura zabroniona...*, op. cit., s. 133. Por. J. Seruga, *Z działalności cenzury rosyjskiej w Polsce...*, op. cit., s. 6–9.

⁴⁸ J. Seruga, *Z działalności cenzury rosyjskiej w Polsce...*, op. cit., s. 20.

W 1836 roku księgarnię sortymentową otworzył w Lublinie Stanisław Arct, a jego mieszkanie „w latach 1840–45 było miejscem literackich spotkań młodzieży konspiracyjnej”⁴⁹.

Warto wspomnieć, że 23 kwietnia [5 maja] 1849 roku ukazał się reskrypt Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych podpisany przez radcę stanu Biernackiego, zarządzający, że „bez pozwolenia cenzury mogą być drukowane tylko bilety inwitycyjne, obwieszczenia prywatne, karty wizytowe i tym podobne ogłoszenia «nie zawierające w sobie ani myśli, ani żadnych rozbiorów [wyróżn. E. S.]»”⁵⁰.

W tym samym roku zarządzono, aby drukarze, litografowie i sztycharze podpisów zobowiązali się, że nie będą odbijać na biletach, wezwaniach i ogłoszeniach „ozdób symbolicznych”⁵¹.

Jako materiał egzemplifikacyjny warto przywołać informacje zebrane przez Jana Riabinina. Cenzura druków zagranicznych w latach 1853–1854 spośród publikacji polskich zabraniała przede wszystkim sprzedawania dzieł o treści teologicznej, zawierających nauki, kazania i książki do nabożeństwa. Zakazem objęte były wybrane podręczniki szkolne, książki z zakresu historii i geografii, przyrodznawstwa itp., co obrazuje zamieszczona poniżej tabela.

PRZYKŁADOWE POLSKIE PUBLIKACJE ZAKAZANE PRZEZ CENZURĘ DRUKÓW ZAGRANICZNYCH W LATACH 1853–1854⁵²	
DZIEŁA O TREŚCI TEOLOGICZNEJ, NAUKI, KAZANIA I KSIĄŻKI DO NABOŻEŃSTWA	Np.: <i>Rozmyślenia o męce Chrystusa Pana podług Pisma św., ojców i pisarzy kościelnych</i> , Berlin 1852; <i>Miesiąc Marii, czyli rozmyślenie na każdy dzień miesiąca o Jej życia chwale i opiece</i> , Berlin 1852; Wujek Jakub x., <i>Postylla katolicka mniejsza, tj. krótkie kazania czyli wykłady św. Ewangelii na niedziele i święta całego roku. Napisane w r. 1579</i> , Wrocław 1853; <i>List pasterski, wzywający do modłów publicznych i ogłaszający odpust zupełny na czas 30-dniowy z uroczystością Zwiastowania Najświętszej Marii Panny rozpocząć się mający</i> , Poznań 1852; Ulanowski Leon x., <i>Obraz Najświętszej Marii Panny w kościele Bożego Ciała xx. Dominikanów we Lwowie łaskami i cudami słynący</i> , Lwów 1853; Bellarmini Robert kardynał, <i>Katechizm większy czyli wykład nauki chrześcijańskiej, ułożony z rozkazu Klemensa VIII papieża, na polski język przez x. A. I. przetłumaczony</i> , Berlin 1850; Tomicki J. x., <i>Książka do nabożeństwa dla młodzieży katolickiej</i> , Leszno 1851; <i>Ołtarzyk mały albo ćwiczenia się w nabożeństwie dla młodzieży katolickiej</i> , Kraków 1851; <i>Złoty ołtarzyk wonnego kadzidla przed stolicą Bożą, tj. modlitwy rozmaite, które duch gorący na wolność Panu Bogu słodkości chwały Jego ofiarować może</i> , Lwów 1853.
PODRĘCZNIKI SZKOLNE	Np.: G. I., <i>Nowe abecadło polskie z obrazkami</i> , Rzeszów–Lwów b.d.; Estkowski Ewaryst, <i>Metoda pisania i czytania</i> , Poznań 1851.

⁴⁹ Z. Szelaąg, *Literatura zabroniona...*, op. cit., s. 133.

⁵⁰ Cyt. za J. Riabinin, *Fragmety z dziejów cenzury...*, s. 7.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Większość danych za: J. Riabinin, op. cit., s. 12–13.

AUTORZY KLASYKI POLSKIEJ	Np.: Mickiewicz Adam, <i>Pan Tadeusz</i> , <i>Dziady</i> ; Norwid Cyprian Kamil, <i>Nie-Boska komedia</i> , <i>Irydion</i> ; Ujejski Kornel; Siemieński Lucjan ⁵³ .
UTWORY Z ZAKRESU HISTORII I GEOGRAFII	Np.: Błociszewski Kazimierz, <i>Historia powszechna dla uczącej się młodzieży</i> , Poznań 1852; Kalinka Walerian x., <i>Żywot Tadeusza Tyszkiewicza</i> , Poznań 1853; Mierosławski Louis, <i>Histoire de la revolution de Pologne</i> , Paris 1838; Moraczewski Jędrzej, <i>Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej</i> , Poznań 1852; Raczyński Edward (wydawca), <i>Obraz Polaków i Polski w wieku XVIII</i> ; Szyc Joachim, <i>Geografia dawnej Polski dla użytku młodzieży</i> , Poznań 1852.
PUBLIKACJE Z ZAKRESU PRZYRODOZNAWSTWA	<i>Kwiaty, czyli wykład znaczeń blisko tysiąca roślin krajowych i zagranicznych w języku polskim, łacińskim i niemieckim spisane</i> , Leszno 1851.
DZIEŁA Z ZAKRESU FILOZOFII	Libelt Karol, <i>Umniectwo [Estetyka czyli umniectwo piękne — dop. E. S.]</i> , Poznań [?] 1852.

Należy podkreślić, że teatr w okresie niewoli „stał się jednym z nielicznych miejsc, w którym rozbrzmiewało słowo ojczyste i gdzie dawna Polska istniała na prawach bytu intencjonalnego w inscenizacjach komediooper Wojciecha Bogusławskiego i Jana Nepomucena Kamińskiego oraz komedii Aleksandra Fredry i Józefa Korzeniowskiego”⁵⁴. Ale utwór zakazany do druku i rozpowszechniania, nie mógł być także wystawiany na scenie.

Według Tadeusza Gutkowskiego, który badał cenzurę w Wolnym Mieście Krakowie w latach 1832–1846 „cenzura teatralna była jeszcze surowsza od cenzury druków”, a jej działanie można podzielić na dwa etapy: „1) cenzurowanie tekstu sztuk przedłożonych do aprobaty, 2) dozorowanie wystawy sztuk przez cenzurę dozwoionych”⁵⁵.

Na afiszach teatralnych znajdowała się formuła „za pozwoleniem zwierzchności”. Widomym znakiem działania cenzury są zachowane do naszych czasów protokoły Warszawskiego Komitetu Cenzury oraz egzemplarze sztuk dozwoionych i zakazanych.

Warto przywołać zapisy aktora teatralnego Stanisława Krzesińskiego z okresu powstania listopadowego. Wspomina on, że w owym czasie towarzystwo teatralne Kajetana Nowińskiego⁵⁶ wystawiało w Lublinie, np. *Orla Białego, czyli powstanie Polaków*⁵⁷ (premiera 1 stycznia 1830 roku), poemat sceniczny w dwóch odsłonach, autorstwa

⁵³ Nie podano tytułów utworów, ponieważ twórczość tych autorów była zakazana bezwarunkowo. W 1866 roku cenzura zakwestionowała w całości *Poezje* Ujejskiego, a w 1870 roku *Legenda liryczna o św. Stanisławie biskupie i męczenniku* Siemieńskiego, została dopuszczona do obiegu warunkowo. Można sądzić, że te same teksty były zakazane w latach pięćdziesiątych XIX wieku.

⁵⁴ S. Kruk, *Życie teatralne w Lublinie (1782–1918)*, Lublin 1982, s. 239.

⁵⁵ T. Gutkowski, *Cenzura...*, *op. cit.*, s. 80, 81.

⁵⁶ Kajetan Nowiński (1795–1857) — aktor, dyrektor teatru. Do historii sceny lubelskiej przeszła rywalizacja o scenę i publiczność, pomiędzy wędrownym towarzystwem teatralnym Kajetana Nowińskiego i Tomasza Andrzeja Chelchowskiego, którzy w tym samym czasie gościli w Lublinie. Aktor zmarł w Lublinie 22 kwietnia 1857 roku.

⁵⁷ O repertuarze granym wówczas w Lublinie pisałam szerzej w tekście: *Twarze i maski. Repertuar teatralny a preferencje publiczności Lublina i Lubelszczyzny w okresie romantyzmu* (obecnie w druku).

dyrektora trupy. Na wieść o zbliżaniu się Rosjan do Lublina (2 lutego 1831 roku) Kąjetan Nowiński, „obawiając się złych skutków za swój utwór, skrył się w grobach dominikańskich i tam przebywał tydzień cały. Ja tylko kazałem jak najstaranniej wycofać wszystkie afisze. Zresztą jako aktor i poeta żyjąc z tego jedynie, muszę to robić, co się której publiczności podoba!”⁵⁸.

Rosyjski generał Kreutz wydał manifest, w którym chciał uspić czujność mieszkańców Lublina; ogłosił, że:

oni [Rosjanie — dop. E. S.] przybywają walczyć z wojskiem i uśmierzyć powstańców, a nie robić krzywdy spokojnym ludziom, że wszelkie mowy, pisma patriotyczne dotąd wydawane i głoszone, nie ściągają na siebie żadnej odpowiedzialności. Gdyby się teraz coś pojawiło, od wejścia wojsk rosyjskich, to dopiero będzie surowo poszukiwane i twórca takich rzeczy jako podżegacz będzie surowo karany!⁵⁹

Stanisław Krzesiński odnotował też szczególną rozmowę pomiędzy Kreutzem a Nowińskim. Aktor, upewniwszy się, że nic mu nie grozi, opuścił schronienie i postanowił wznowić działalność teatralną,

a gdy przyszedł do kancelarii generała Kreutza o podpisanie pierwszego afisza, sam generał zapytał go, czy nie zagra *Orla Białego*, pragnąłby bowiem ujrzeć to arcydzieło. Przeląkł się Nowiński i drżącym głosem odpowiedział, że spalił rękopism. „To wielka szkoda — odrzekł generał. — Ale mój dyrektorze, nie obawiaj się niczego, bo my z aktorami ani poetami nie przybyliśmy toczyć wojny. Tamci potrzebowali tej zabawy, jaką im dawałeś, my potrzebujemy innej. Więc nas baw!”. Wstąpił duch w biednego Nowińskiego, który był pewien, że go spotka co gorszego!⁶⁰

Z historii cenzury warto przypomnieć, że „w 1839 r. na indeksie znalazła się *Nie-Boska komedia*”⁶¹, a 23 marca 1842 roku cenzor Jan Waszkiewicz wprowadził na listę utworów zakazanych *Irydioną*, ponieważ:

⁵⁸ S. Krzesiński, *Koleje życia, czyli materiały do historii teatrów prowincjonalnych*, oprac. S. Dąbrowski, Warszawa 1957, s. 128.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 129.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ H. Secomska, *Warszawska cenzura teatralna 1863–1890*, w: *Dzieje teatru polskiego*, red. T. Sivert, E. Heise, t. 3, Warszawa 1982, s. 292.

ukazując czytelnikowi tylko tajne schadzki oraz skryte zamachy na życie Najjaśniejszego Pana (Государя) w odwet za osobistą obrazę wpaja bunt przeciw gnębiącej zwierzchności (Начальству) i na wszystkie strony wychwala zemstę, wyżej ceniąc wolność narodu niż posłuszeństwo dla władzy; utwór ten jak wynika z powyższego, przez swoją ideę może być szkodliwy i według mnie zasługuje na zakaz⁶².

9 lipca 1842 roku WKC zatwierdził wniosek Waszkiewicza wobec *Irydiona* i tym samym dramat Zygmunta Krasińskiego zaliczony został do dramatycznych prohibitów⁶³. Mieczysław Inglot spośród arcydzieł literatury polskiej za teksty najsurowiej ocenzurowane uznał *Dziadów* część III, III tom *Poezji* Juliusza Słowackiego oraz *Irydiona*⁶⁴.

Po upadku powstania listopadowego na listach utworów zakazanych przez WKC znalazły się także dzieła uważane za klasykę światową — „dramaty starożytnej Grecji i Rzymu, Szekspira, Corneille’a, Racine’a, Goethego, Schillera i większości romantyków. Zakazami objęty był również dramat rosyjski”⁶⁵. Niektóre z tekstów zostały bardzo pocięte przez cenzorów. Tadeusz Gutkowski pisał np., że z tekstu *Hamleta* wykreślono najsylniejszy monolog *Być albo nie być*, brakowało sceny, w której „Hamlet uczy aktorów [...], a z dialogu Hamleta z matką zostało zaledwie kilka wierszy, resztę przemazano, na końcu zaś dramatu poczyniono całe szeregi poprawek i dopisków [...]”⁶⁶.

W świetle danych zebranych przez Mieczysława Inglota w roku 1843 na scenach teatralnych Królestwa Polskiego nie można było wystawiać 52 dramatów⁶⁷, np.: *Krakowiaków i górali* Wojciecha Bogusławskiego, *Powrotu posła* Juliana Ursyna Niemcewicza, *Alchemisty* Aleksandra Dumasa-ojca, *Wilhelma Tella* oraz *Intrygi i miłości* Fryderyka Schillera, *Honoru kobiet* i *Prawa gościnności* Friedricha Wilhelma Zieglera. Wśród nich były teksty klasyczne, ale i takie, które dziś znane są tylko specjalistom albo uległy zapomnieniu. Inglot, analizując spisy utworów dramatycznych dozwolonych oraz zakazanych w Królestwie w 1843 roku, stwierdził, że „oba zestawienia świadczyły, że w świadomości organizatorów życia teatralnego w Królestwie brak było takich nazwisk jak Szekspir, Alfred de Musset czy Alfred de Vigny”⁶⁸. Według Zbigniewa Ra-

⁶² M. Inglot, *Carska cenzura...*, *op. cit.*, s. 117.

⁶³ Dopiero 29 listopada 1902 roku Józef Kotarbiński w Krakowie przygotował prapremierę *Nie-Boskiej...*, a 20 listopada 1908 roku w Łodzi odbyła się prapremiera *Irydiona*.

⁶⁴ M. Inglot, *Carska cenzura...*, *op. cit.*, s. 117–119.

⁶⁵ H. Secomska, *Warszawska cenzura...*, *op. cit.*, s. 285.

⁶⁶ T. Gutkowski, *Cenzura...*, *op. cit.*, s. 81.

⁶⁷ M. Inglot, *Repertuar teatrów warszawskich świetle raportu carskiej cenzury z 1843 roku*, „Pamiętnik Literacki R. 71: 1980, z. 3, s. 248–251. Por. Z. Szelaż, *Literatura zabroniona...*, *op. cit.*, s. 52.

⁶⁸ M. Inglot, *Repertuar teatrów warszawskich...*, *op. cit.*, s. 221.

szewskiego bezpośrednią przyczyną były zawarte w nich motywy: „spiski” i „zbrodnie popełniane na osobach panujących”⁶⁹.

Warto przypomnieć, że ocenzurowano tytuł *Zemsty* Fredry i w związku z wydanym 11 lipca 1845 roku zarządzeniem cenzury, inscenizowano ją z dodatkiem w tytule „za mur graniczny”⁷⁰, by nie powodować skojarzeń z Mickiewiczowskim motywem „zemsty na wroga”. Analiza teatraliów lubelskich pokazuje, że komedię Fredry jako *Zemstę za mur graniczny* wystawiano aż do 1914 roku⁷¹.

Po powstaniu styczniowym cenzura rosyjska zaktywizowała swoją działalność i ostryżła przepisy, zawężyły się „granice wolności słowa”⁷², co eksponują wykazy publikacji zakwestionowanych w całości przez cenzorów. W konsekwencji dramaty twórców emigracyjnych z uwagi na tzw. „вредное направление” długo musiały czekać na swoje premiery⁷³.

⁶⁹ Z. Raszewski, *Krótką historia teatru polskiego*, Warszawa 1990, s. 116.

⁷⁰ Mieczysław Inglot podaje, że w 1839 roku cenzor Paweł Kukolnik badał „łwowskie wydanie *Zemsty* z r. 1838, a w rok później cenzura oceniała pięciotomowe wydanie *Komedii*. W obu wypadkach wydano opinię całkowicie pozytywną”. Cenzor nie miał zastrzeżeń wówczas do tytułu sztuki. „To «niedopatrzenie» nadrobi w roku 1845 jego warszawski kolega, zaopatrując wybitną komedię w nowy, poszerzony tytuł: *Zemsta za mur graniczny*”. Zob. M. Inglot, *Carska cenzura w latach 1831–1850 wobec arcydzieł literatury polskiej*, „Złoty skarbca kultury” 1965, z. 17, s. 119.

⁷¹ O inscenizacjach klasyki pisałam szczegółowo w rozprawie: E. Stoch, *Dzieje klasyki polskiej i obcej na scenach lubelskich od 1864 do 1997* (Lublin 2002, mps).

⁷² Zob. J. Kostecki, M. Rowicka, *Granice wolności słowa w zaborze rosyjskim w latach 1865–1904. Wykaz publikacji polskojęzycznych zakwestionowanych oraz dopuszczonych do obiegu przez carską cenzurę zagraniczną*, t. 1–3, Warszawa 2006.

⁷³ Jako *post scriptum* należy dodać, że fragmenty II części *Dziadów* jako *Widma* Stanisława Moniuszki umieścił w repertuarze teatru lubelskiego Paweł Ratajewicz w sezonie 1868/69. Natomiast *Dziady* w 4 odsłonach, według inscenizacji Stanisława Dobrzańskiego, z muzyką Moniuszki, zostały wystawione dopiero 8 grudnia 1897 roku. *Mazepa* Słowackiego był pierwszą sztuką romantyczną graną w Lublinie (premiera w 1858 roku) przez towarzystwo Tomasza Andrzeja Chelchowskiego. 14 lat później doczekała się inscenizacji *Maria Stuart* (premiera 12 grudnia 1872 roku). W 1898 roku Felicjan Feliński wystawił dwie osłony z *Balladyny*, ale w Warszawie ani w 1896, ani w 1899 roku cenzorzy nie dopuścili sztuki na scenę, mimo zmiany tytułu na *Goplanę czy Dzbanek malin* (H. Secomska, *Wielki repertuar w aktach Warszawskiego Komitetu Cenzury (1873–1907)*, „Pamiętnik Teatralny” 1986, z. 4, s. 594.).